

Сергій ПАЧЕВ
(Запоріжжя, Україна)

УДК 930.2(477.64)»195/197»(=163.2)

**Болгарська тема
у краєзнавчих студіях
В.Г. Фоменка**

Враховуючи зростання ролі історичної регіоналістики, цілком актуальним є звернення до регіональної історіографії як суттєвої складової єдиного історіографічного процесу. Дослідження регіональної історіографії потребує вивчення діяльності як професійних вчених, так і істориків-аматорів. Відповідно логічною є актуалізація наукової спадщини Віктора Гавриловича Фоменка, видатного представника запорізького краєзнавства другої половини ХХ ст., якому в 2010 р. мало б виповнитися 110 років.

Життєвий шлях та наукова творчість В.Г. Фоменка неодноразово привертала увагу дослідників та журналістів. Спеціалісти Запорізької обласної універсальної наукової бібліотеки імені О.М. Горького склали бібліографічний покажчик [36]. У місцевій пресі було надруковано низку статей, приурочених до чергового ювілею славетного краєзнавця, зокрема статті А. Фримана [37], Л. Симонова [23], К. Сушка [26] та інші [7].

Проте творча спадщина В.Г. Фоменка ще потребує детального вивчення. Наукова новизна статті полягає у тому, що її присвячено дослідженню саме такого аспекту наукової діяльності видатного запорізького краєзнавця як болгаристика. Предметом пропонованої наукової розвідки є місце В.Г. Фоменка в історіографічному процесі розвитку української історичної болгаристики у повоєнний період.

В.Г. Фоменко народився 28 липня 1900 р. у с. Обіточне Бердянського повіту Таврійської губернії (нині Чернігівського району Запорізької області). Він пройшов важкий трудовий шлях від машиніста до гірничого інженера та директора свинцево-срібного рудника. Доля заносила його далеко від України – довелося попрацювати і на Уралі, і в Казахстані, і на Кавказі [36, с.2].

Лише після виходу на пенсію у 1954 р. В.Г. Фоменко повернувся до рідного краю і оселився у м. Запоріжжі за адресою вул. Південно-Українська буд. 5, кв. 33 [3, арк. 29]. Оселився не для того, щоб спокійно доживати віка, а щоб розпочати новий і, мабуть, найцікавіший період свого життя: він присвятив останні 22 роки напруженій та самовідданій праці дослідника та популяризатора історії Запорізького краю. За цей час йому вдалося написати низку наукових робіт з історії, топоніміки, геральдики та джерелознавства.

Переїзд В.Г. Фоменка до Запоріжжя співпав із початком так званої хрущовської “відлиги”, одним із проявів якої було відновлення інтересу суспільства і науковців до краєзнавства. На початку 60-х років ХХ ст. по всій Україні розгорнулася кропітка робота по складанню історії населених пунктів, до якої були залучені як вчені, так і аматори. Не будучи професійним істориком чи географом, В.Г. Фоменко був запрошений до складу запорізької обласної редколегії Історії міст і сіл Української РСР [11], [12, с.721].

Широта наукових інтересів В.Г. Фоменка на ниві краєзнавства була дійсно неосяжною. Жоден населений пункт на теренах Запорізької області, жоден фізико-географічний об'єкт не пройшов повз його увагу. В.Г. Фоменко заслужив повагу і визнання не лише у місцевих краєзнавців-аматорів, а й серед професійних учених. Його статті друкувалися як у місцевих газетах, так і у серйозних наукових виданнях, зокрема в Українському історичному журналі [32].

У 50-60-ті роки ХХ ст. в Україні активізувався розвиток історичної болгаристики. Над цією проблематикою працювала низка вчених у таких наукових центрах, як Харків, Київ, Одеса, Львів, Донецьк, Полтава, Луганськ, Станіслав (пізніше – Івано-Франківськ) [13, с.121-129]. У Запоріжжі, не зважаючи на наявність в області сорокати тисяч болгарської етнічної спільноти, історико-болгаристичні наукові дослідження на той час не отримали належного поширення серед професійних істориків.

В.Г. Фоменку вдалося, у деякій мірі, заповнити цю прогалину, хоча болгаристика не була основним напрямком його наукових студій. На цю проблематику краєзнавець натрапив, досліджуючи історію заселення території Запорізької області та походження топонімів. На цьому шляху він просто не міг обійти стороною історію виникнення болгарських поселень у Північному Приазов'ї.

Результати своїх історико-болгаристичних пошуків В.Г. Фоменко виклав у декількох працях, як опублікованих, так і неопублікованих.

Перші з них репрезентовані статтями у обласних та районних газетах (“Запорізька правда”, “Приазовская новь”, “Комсомолец Запоріжжя”), а також книгою “Звідки ця назва?” [31], у якій вміщені коротенькі довідки з топоніміки окремих болгарських населених пунктів області.

Великий інтерес представляють також неопубліковані матеріали В.Г. Фоменка, що потрапили на зберігання до відділу краєзнавства Запорізької обласної універсальної наукової бібліотеки імені О.М. Горького (праця “Материалы к истории переселения бессарабских колонистов в Приазовье в 1861–1863 гг.” [3]) та до особистого фонду краєзнавця у Державному архіві Запорізької області (стаття “Болгары в Приазовье” [2]).

В основі багатьох газетних публікацій краєзнавця на болгарську тему лежить його неопублікована праця “Материалы к истории переселения бессарабских колонистов в Приазовье в 1861–1863 гг.” [3], приурочена до 100-річного ювілею виникнення болгарських сіл на теренах сучасної Запорізької області. Машинописний текст цієї праці, скріплений особистим підписом автора, датований 1 березня 1961 р.

Робота написана російською мовою у науково-популярному стилі. Її загальний обсяг – 30 аркушів. Великий інтерес викликає досить солідний науково-довідковий апарат. У цій роботі В.Г. Фоменко використав низку опублікованих джерел, статей та монографій. Серед них, перш за все, слід назвати звіт директора С-Петербурзької палати державного майна (на той момент дійсного статського радника) О.Ф. Гюне, який у 1862 р. за наказом імператора Олександра II здійснював загальне керівництво процесом заселення порожніх ділянок Новоросійського краю переселенцями із-за кордону та з центральних російських та українських губерній. Оригінал звіту зберігається в Російському державному історичному архіві [1], але існує також друкована версія цього документа, яку було опубліковано у Журналі міністерства державного майна у квітневому та жовтневому номерах за 1863 р. [9]. Саме цією публікацією, судячи з посилань, користувався автор.

Окрім того, В.Г. Фоменко опрацював широке коло наукових робіт болгарських, українських, російських, молдавських учених, у яких містилася інформація з історії переселення та облаштування болгарських колоністів у Російській імперії взагалі та у Північному Приазов'ї зокрема. Серед цих робіт слід назвати монографію дослідника іноземної колонізації в Росії О. Клауса [14]; низку праць дослідників історії, культури та мови болгарської етнічної групи в Російській імперії:

А.О. Скальковського [24], М. Барсова [4], М.С. Державіна [6], А.Ф. Музиченка [17], Г. Занетова [8], І.І. Мещерюка [16]; праці дослідників таврійського та бессарабського краю, зокрема історико-статистичні та хронологічні огляди Таврійської єпархії, що були підготовлені священником Михайлом Родіоновим [21] та єпископом Гермогеном [27], статтю А.А. Сергеева з історії виселення приазовських ногайців [22], працю Л.С. Берга з етнодемографії Бессарабії [5], а також “Історію болгар” чеського дослідника К. Іречека [10].

Заради об'єктивності слід визнати, що джерельна база аналізованої праці далека від бажаної повноти. Зокрема, при її підготовці авторів явно бракувало архівних матеріалів та низки важливих досліджень вітчизняних і зарубіжних дослідників. Картина переселення болгар, описана В.Г. Фоменком, була б повнішою, якби він мав змогу скористатися звітом дійсного статського радника П.М. Стремоухова, який завідував організацією переселення у 1861 р. Цей звіт, як і аналогічний звіт О.Ф. Гюне, також опублікований у Журналі міністерства державного майна, тільки роком раніше (у 1862 р.) [19]. У роботі також відсутні статистичні дані щодо Таврійської губернії за 1864 р. [25], які могли б дати можливість уточнити кількість новоутворених колоній та чисельність їх населення. Немає посилань на праці відомих дослідників селянського господарства півдня України В. Постнікова [20], К. Вернера та С. Харізоменова [15].

Проте, враховуючи науково-популярний характер роботи В.Г. Фоменка (автор позиціонував її як “...краткий опыт изложения прошлой истории болгар в Приазовье” [3, арк.2]), варто відзначити, що наявна джерельна база може бути визнана достатньою. В.Г. Фоменко сумлінно опрацював цілу низку робіт, які становили бібліографічну рідкість і були недоступні широкому загалу запоріжців.

Робота складається з передмови, вступу, трьох розділів та списку літератури. У передмові автор визначає актуальність теми переселення болгар у зв'язку із сторічним ювілеєм цієї історичної події. В.Г. Фоменко повідомляє, що він присвячує свою роботу новому поколінню болгар Приазов'я, “...непрестанным трудом своим чеканящим скрижали новой истории социалистических наций...” [3, арк. 2].

Автор вважає за необхідне у вступі познайомити читача із окремими епізодами історії болгарського народу та болгарської держави, зокрема обставинами виникнення Болгарського царства, боротьбою болгарського народу проти візантійського панування, розквітом Тир-

новського царства, селянським повстанням під проводом Івайла, боротьбою болгар із турецькою навалою, нестерпними жахами османського іга, злочинами кірджаліїв, початком еміграції частини болгарського народу за межі своєї країни [3, арк.3-6].

У розділі “Бегство в Россию” В.Г. Фоменко показує зв'язок між російсько-турецьким військовим протистоянням кінця XVIII – першої половини XIX ст. та переселенням болгар у Російську імперію протягом цього періоду. Автор зазначає, що болгар брали активну участь у цих війнах у складі російського війська. Окремі сторінки тексту присвячені генералу Івану Микитовичу Інзову та його ролі в облаштуванні болгарських колоністів у Бессарабії [3, арк.7-12].

Розділ “Переселение в Таврию” безпосередньо присвячений міграції болгар, гагаузів, албанців, росіян, українців до Таврійської губернії на початку 60-х рр. XIX ст. та облаштуванню нових колоній у Північному Приазов'ї [3, арк.13-16].

Окрім переселення колоністів із Бессарабії до Північного Приазов'я, В.Г. Фоменко познайомив читачів із іншою, менш відомою, сторінкою міграції болгар на півдні України – переселенням відінських болгар 1861 р. Щоправда, запропонована ним версія про насильницьке переселення відінських болгар не відповідає дійсності. В.Г. Фоменко пише: “... видинские болгары, вынужденно бросившие в Турции значительную часть своего имущества, были насильно доставлены на Черноморское побережье и отправлены в Россию морским путём” [3, арк.15]. Відомо, що турецька влада не вивозила відінських болгар насильно до Росії, а навпаки, всіляко перешкоджала переселенню [18, с.15].

В.Г. Фоменко знайомить читачів з історичними діячами, що брали участь в організації переселення болгар 1861-1863 рр. Серед них: міністр державного майна Росії А.А. Зеленой [3, арк. 23], Новоросійський і бессарабський генерал-губернатор О.Г. Строганов (1795–1891) [3, арк. 13], російський генеральний консул у князівствах Валахії та Молдавії М.К. Гірс, (пізніше, у 1882-1895 рр. – міністр іноземних справ Росії) [3, арк. 22], голова Опікунського комітету про іноземних поселенців Південного краю Росії, дійсний статський радник А.О. Гамм [3, арк. 22], російський чиновник болгарського походження, керівник Одеського болгарського настоятельства Н.Х. Палаузов (1821–1899) [3, арк. 12], попечитель болгарських колоній Бессарабської області І.С. Иванов [3, арк. 14], наглядач молочанських колоній А.Ф. Андре [3, арк. 19].

Окремі сторінки праці В.Г. Фоменка присвячені відомим історичним діячам, таким як головний попечитель та голова Опікунського комітету про іноземних поселенців Південного краю Росії, намісник Бессарабської області І.М. Інзов [3, арк. 24], болгарський поет-революціонер Христо Ботев [3, арк. 21].

В останньому, найбільшому за обсягом, розділі під назвою “Новые колонии в Приазовье” краєзнавець подає коротку довідку про обставини заснування переселенцями окремих населених пунктів у Північному Приазов'ї та походження топонімів [3, арк. 17-29].

Не обійшлося у статті В.Г. Фоменка і без прикрих неточностей. Вони стосуються, передусім, кількості болгарських поселень, що виникли в результаті переселення 1861–1863 рр. (автор називає число 50) [3, арк. 18]. На сьогодні встановлено, що протягом 1861–1863 рр. болгари та гагаузи заснували у Бердянському та Мелітопольському повітах Таврійської губернії 36 сіл [18, с.30-32]. Але ці неточності викликані, передусім, загальним незадовільним станом наукової розробленості досліджуваної проблеми на той час, тому вони не мають негативно впливати на загальну оцінку наукового доробку В.Г. Фоменка.

Праця “Материалы к истории переселения бессарабских колонистов в Приазовье в 1861–1863 гг.” у повному вигляді так і не була опублікована, проте склала основу для декількох газетних статей і заміток автора. Більша її частина увійшла до статті В.Г. Фоменка “Болгари в Приазов'ї”, яку було опубліковано у газеті “Запорізька правда” у листопаді 1964 р. [28]. Вона, по суті, є скороченим та адаптованим до газетних вимог варіантом, без посилань на джерела, авторських приміток і довідок про топоніміку та обставини заснування населених пунктів. Інший уривок, у якому йшлося про болгарського поета-революціонера Христо Ботева, був використаний у газетній статті “Славний син болгарського народу”, котру опубліковано у січні 1964 р. у газеті “Запорізька правда” [33] та передруковано районною газетою “Приазовская новь” [34].

Окрему сторінку творчості В.Г. Фоменка складають студії з топоніміки. Як вже зазначалося, робота “Материалы к истории переселения бессарабских колонистов в Приазовье в 1861–1863 гг.” містила довідку про обставини заснування та походження топонімів майже усіх болгарських сіл у Північному Приазов'ї. Ці матеріали частково були опубліковані в обласних газетах “Комсомолец Запоріжжя” та “Запорізька

правда” [29], [30], [35], а у повному вигляді з незначними правками у 1969 р. увійшли до книги В.Г. Фоменка “Звідки ця назва?” [31].

Таким чином, статті та неопубліковані матеріали В.Г. Фоменка з болгарської тематики мали важливе наукове і суспільне значення. Місце дослідника в українській історичній болгаристиці у повоєнний період слід визначати під кутом зору актуалізації та популяризації ним болгарської проблематики на теренах Запорізької області в рамках краєзнавчих студій.

Болгаристика не була основним напрямом наукової діяльності В.Г. Фоменка, але його дослідження вплинули на подальший розвиток історико-болгаристичних досліджень на Запоріжжі наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. Праця В.Г. Фоменка з історії переселення болгар, попри свій науково-популярний характер, не позбавлена наукової новизни завдяки визначенню дослідником походження топонімів болгарських поселень Північного Приазов'я, а більшість висновків автора з цього питання зберігають актуальність і на сьогодні.

Важко переоцінити також і суспільне значення праць В.Г. Фоменка. Вони сприяли підвищенню інтересу запоріжців до етнічної історії краю, своєрідній реабілітації болгарської меншини, що зазнала утисків у роки сталінських репресій, зміцненню міжнаціональної злагоди у регіоні.

Джерела та література:

1. Российский государственный исторический архив. – Ф. 383. – Оп. 25. – Спр. 38831. – Арк. 189–213
2. Державний архів Запорізької області. – Ф. Р-3319. – Оп.1. – Спр.49. – Арк. 1–4
3. Запорізька обласна універсальна наукова бібліотека імені О.М.Горького. Відділ краєзнавства. – № Ф 28272. – Фоменко В.Г. Матеріали к истории переселения бессарабских колонистов в Приазовье в 1861–1863 гг. – 30 арк.
4. Барсов Н. Тридцатилетие деятельности Одесского болгарского настоятельства (1854–1884 гг.) и материалы для истории освобождения Болгарии / Н. Барсов. – Одесса, 1895 – 74 с.
5. Берг Л.С. Население Бессарабии. Этнографический состав и численность / Л.С. Берг. – Петроград, 1923. – 198 с.
6. Державин Н.С. Болгарские колонии Новороссийского края (Херсонской и Таврической губернии) / Н.С. Державин // Известия Таврической ученой архивной комиссии. — № 41. – 1908. – С. 1–237.

7. Завжди у пошуку: В.Г. Фоменку – 70 років // Запорізька правда. – 1970. – 29 липня
8. Занетов Г. Българските колонии в Русия / Г. Занетов // Периодическо списание на българско книжовно дружество. – Кн. 39. – С. 377–385
9. Заселение Новороссийского края в 1862 г. // Журнал министерства государственных имуществ. – 1863. – Ч. 82. – Отд. II. – С. 459–483; Ч. 84. – Отд. II. – С. 210–231
10. Иречек К. История болгар / К. Иречек. – Одесса: Типография Л. Нитче, 1878. – 798 с.
11. Історія міст і сіл Української РСР: Запорізька обл. – К., 1970. – 765 с.
12. История городов и сел Украинской ССР: Запорожская обл. – К., 1981. – 726 с.
13. Калениченко П.М. Изучаването на българската история в Украинска ССР (1945–1961 гг.) / П.М. Калениченко // Исторически преглед. – 1962. – Кн. 3. – С. 121–129
14. Клаус А. Наши колонии. Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России / А. Клаус. – Вып. 1. – СПб., 1869. – 455 с.
15. Крестьянское хозяйство в Мелитопольском уезде / Сост. К. Вернер и С. Харизоменов. – М., 1887. – 355 с.
16. Мещерюк И.И. Антикрепостническая борьба гагаузов и болгар Бессарабии в 1812–1820 гг. / И.И. Мещерюк. – Кишинев: Госиздат Молдавии, 1957. – 118 с.
17. Музыченко А.Ф. История переселения и фонетические особенности говора крымских болгар / А.Ф. Музыченко // Известия отделения русского языка и словесности Императорской академии наук. – 1907. – Т. XII. – Кн. 2. – С. 72–134
18. Пачев С. И. Возникновение болгарских сел в Северном Приазовье (1861–1863) / С.И. Пачев. – Мелитополь: МГПУ, 2007. – 88 с.
19. Переселение славян из Турции и Молдавии в Таврическую губернию в 1861 г. // Журнал министерства государственных имуществ. – Ч. 79. – Отд. II. – С. 230–254, 314–322
20. Постников В.Е. Южнорусское крестьянское хозяйство / В.Е. Постников. – М., 1891. – 391 с.
21. Родионов М. Статистико-хронологико-историческое описание Таврической епархии (общий и частный обзор) / М. Родионов. – Симферополь, 1872. – 269 с.
22. Сергеев А.А. Уход Таврических ногайцев в Турцию в 1860 г. / А.А. Сергеев // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – № 49. – 1913. – С. 178–222

23. Симонов Л. Возьми в наследство: краеведу В.Г. Фоменко – 75 лет / Л. Симонов // Индустриальное Запорожье. – 1975. – 27 июля
24. Скальковский А.А. Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссийском крае / А.А. Скальковский. – Одесса, 1848. – 156 с.
25. Список населенных мест по сведениям 1864 г. Таврическая губерния / Под ред. М. Раевского. – СПб., 1865. – 219 с.
26. Сушко К. Життя вперед: (До 75-річчя В.Г. Фоменка) / К. Сушко // Комсомолец Запоріжжя. – 1975. – 22 липня
27. Таврическая епархия / Гермоген (Добронравов). – Псков, 1887. – 502 с.
28. Фоменко В.Г. Болгари в Приазов'ї / В.Г. Фоменко // Запорізька правда. – № 227. – 17 листопада 1964
29. Фоменко В.Г. Видноколо. Топоніміка: Богданівка, Степанівка-друга, Корсак-могила / В.Г. Фоменко // Комсомолец Запоріжжя. – 1967. – 23 квітня
30. Фоменко В.Г. Видноколо. Топоніміка: Гнаровське, Пологи, Ботево / В.Г. Фоменко // Комсомолец Запоріжжя. – 1967. – 1 січня
31. Фоменко В.Г. Звідки ця назва? / В.Г. Фоменко. – Дніпропетровськ: Промінь, 1969. – 103 с.
32. Фоменко В.Г. Про козацькі човни “чайки” та “дуби” (XVII–XVIII ст.) / В.Г. Фоменко // Український історичний журнал. – 1966. – Випуск 8. – С. 107–111.
33. Фоменко В.Г. Славний син болгарського народу / В.Г. Фоменко // Запорізька правда. – 1964. – 7 січня
34. Фоменко В.Г. Славний син болгарського народу / В.Г. Фоменко // Приазовська новь. – 1964. – 9 січня
35. Фоменко В.Г. Створимо історію наших міст і сіл: (Історія виникнення назв: Арбатська стрілка, Ботево) / В.Г. Фоменко // Запорізька правда. – 1963. – 2 квітня
36. Фоменко Віктор Гаврилович (1900–1876). Бібліографічний список / Уклад. Г. Нагорна. – Запоріжжя: ЗОУНБ ім. О.М. Горького, 1996. – 11 с.
37. Фриман А. Остаяясь в седле: Виктор Гаврилович / А. Фриман // Индустриальное Запорожье. – 1970. – 11 января

Сергій Пачев (*Запоріжжя, Україна*) **Болгарська тема у краєзнавчих студіях В.Г. Фоменка**

У статті проаналізовано праці запорізького краєзнавця В.Г. Фоменка з історії болгарських поселень Північного Приазов'я. Пропонується ви-

сновок, що В.Г. Фоменко зробив вагомий внесок в актуалізацію історичної болгаристики на Запоріжжі у післявоєнний період.

Ключові слова: регіональна історіографія, Запорізька область, історична болгаристика

Сергей Пачев (*Запорожье, Украина*) **Болгарская тема в краеведческих исследованиях В.Г. Фоменко**

В статье проанализированы работы запорожского краеведа В.Г. Фоменко по истории болгарских поселений Северного Приазовья. Предлагается вывод, что В.Г. Фоменко сделал весомый вклад в актуализацию исторической болгаристики на Запорожье в послевоенный период.

Ключевые слова: региональная историография, Запорожская область, историческая болгаристика

Sergij Pachev (*Zaporizhzhya, Ukraine*) **Bulgarian theme in local history research of V.G. Fomenko**

In the article is an analysis the scientific works of the Zaporizhzhya regional specialist V.G. Fomenko on the history of Bulgarian settlements in the Northern Azov. Invited the conclusion that V.G. Fomenko has made a significant contribution to the actualization of historical Bulgarianistics at Zaporizhzhya in the period after World War II.

Key words: regional historiography, Zaporozhye region, the historical Bulgarianistics